

Светлана М. Ћирковић
Балканолошки институт САНУ
scirkovic@hotmail.com

УДК: 615.89: 81'27 (497.11 Knjaževac)

ЛЕКОВИТО БИЉЕ КАО ЕЛЕМЕНТ ТРАДИЦИЈСКЕ КУЛТУРЕ У ОКОЛИНИ КЊАЖЕВЦА*

На основу теренских видео и аудио записа, насталих током 2015. и 2016. у насељима у околини Књажевца, радом се успоставља инвентар лековитог биља код саговорника који се њиме баве на традиционалан начин, за сопствену употребу. Овај инвентар упоређен је са одговарајућим терминима у референтном Ботаничком речнику Драгутина Симоновића, а посебно су издвојени фитоними којих нема у овом речнику, као ни у одговарајућим дијалекатским речницима тимочких говора Јакше Динића и Љубише Рајковића (*спуркатњача, лизбиље, тиквин цвет, маџи језик*). У разговорима добијени подаци: називи биљака, место на којем расту, кад се беру, садрже и „метаподатке“ који подразумевају упућивање на биљку, њен и изглед невербалним средствима – углавном гестом. Аудио-снимањем ови остају невидљиви, а с обзиром на то да истраживачи не транскрибују разговоре одмах након снимања, могу остати изгубљени. Стога се истиче потреба за видео-бележењем, које би допринело бољем разумевању контекста теренског наратива.

Кључне речи: лековито биље, фитоними, нематеријална културна баштина, невербална комуникација, деиктички гест, тимочки говори.

Прилог је настао на основу аудио и видео материјала, забележеног током теренских истраживања у насељима околине Књажевца, којима је основни циљ био заштита тимочког говора, који је на Унескову листу уврштен као идиом коме прети нестајање. Током 2015. и 2016. године у теренском документовању тимочког говора прикупљена је грађа из 82 насеља која се састоји од аудио и видео записа, као и фотографија, укупног обима око 1ТВ. Репрезентативни теренски разговори, категоризовани као 'узорак говора' или 'усмена историја' (у случају да саговорници не користе локални говор) монтирани су, и као аудио и видео-записи доступни на интернету преко интерактивне мапе¹

* Студија је резултат рада на пројекту Језик, фолклор и миграције на Балкану (бр. 178010) Балканолошког института САНУ, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Комплетна теренска грађа прикупљена у истраживањима тимочког говора налази се у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ (ДАБИ) и доступна је свим корисницима интерне мреже САНУ. Осим у ДАБИ-ју, копије оригиналних теренских снимака налазе се и на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, као и у Народној библиотеци „Његош“ у Књажевцу. Више детаља о пројекту, фазама његовог извођења, листа истражених пунктова и ангажованих истраживача, као и интерактивна мапа налазе се на сајту: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/index> .

1. Лековите биљке – корпус, саговорници

Систематском антрополошко-лингвистичком теренском раду у тимочким насељима претходила су тимска истраживања обављана у оквиру Летње школе српског фолклора (2013–2014)², када су вођени разговори на тему лековитих биљака с биљарима. Биљари су унапред били припремљени за разговоре, а њихова излагања имају научно-популарну форму. Како су истраживачи имали могућност да постављају питања која нису унапред била припремљена, добијени наративи имају и елементе природног спонтаног говора (Сикимић 2014а: 114–115).

У истраживањима тимочких говора (2015–2016) лечење лековитим биљем, као и ритуали у оквиру традиционалне медицине, били су укључени у теренски упитник. У разговорима су постављана питања о сакупљању и припреми лековитог биља, њиховој употреби и болестима (или тегобама) које биљке лече. Како биљке заузимају значајно место у свакодневном животу саговорника, у разговорима се помиње неколико стандардних биљака, попут кантариона, жалфије, камилице, нане и сл. Међутим, повремено су у разговорима добијени екстензивни спискови лековитог биља, опис, начин њихове припреме, навођење болести или тегоба за које се користе.

У руралним заједницама, у којима су у теренској пракси Балканолошког института САНУ обављана истраживања, издвајају се саговорници који поседују специјално знање традиционалног лечења, у које је укључено и знање о лековитим својствима биљака. Често је традиционално лечење поистовећено са магијским лечењем, па се детаљи везани за ову врсту ритуала не преносе истраживачима. Међутим, постоје и елементи лечења који се сматрају колективним знањем, за које не постоји забрана преношења истраживачу, тако се колективним знањем сматра и скупљање лековитог биља, њихова припрема и употреба (Ћирковић 2008: 166).

За потребе ове студије коришћени су фрагменти разговора са саговорницима који прикупљају лековито биље само за своје потребе, дакле не баве се биљарством на професионалан или полупрофесионалан начин, и то онима који у својој нарацији наводе шири инвентар лековитог биља, описују њихов изглед, начин припреме и употребу, наводе болести или тегобе за чије лечење се користе. Корпус чини пет фрагмената издвојених разговора, вођених 2015. и 2016. године у селима у околини Књажевца, снимљених аудио-снимачима, а два разговора забележена су и видео-камером. Разговор (1) вођен је у Доњој Каменици и има само аудио-запис, транскрипт је начињен на основу аудио-записа. Разговор (2) вођен је такође у Доњој Каменици, има и аудио и видео запис, а за потребе ове студије транскрибован је видео запис. Разговор (3) вођен је у Књажевцу са саговорницом која је пореклом из Горњег Зунича, и има само аудио-запис, а само аудио-запис има и разговор (4)

² Одсек за српску књижевност, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Руководилац Летње школе била је проф. др Зоја Карановић.

вођен у Инову. Разговор (5) вођен је у Трговишту (данас – део Књажевца), са саговорницом која је пореклом из Балинца, забележен је и аудио-снимачем и видео-камером, и за потребе ове студије транскрибован је видео запис дела разговора на тему лековитог биља.

2. Инвентар лековитог биља

Инвентар лековитог биља, које се помиње у разговорима, садржи тридесет фитонима (у даљем тексту „тимочки“ фитонимски корпус). Није у питању комплетан инвентар лековитог биља у долини Тимока, већ само инвентар најфреквентнијих/ најтипичнијих лековитих биљака које спонтано помињу саговорници који нису унапред припремљени за разговор са истраживачем. Овај 'спонтани' инвентар лековитог биља, упоређен је са лековитим биљкама регистрованим у Ботаничком речнику имена биљака Драгутина Симоновића (1959) и у речнику лековитих биљака, забележених код биљара у долини Тимока Биљане Сикимић (2014).³ Показало се да се овај инвентар разликује од инвентара полупрофесионалних биљара, као да ни Симоновићев Ботанички речник не региструје све биљке које чине „тимочки“ фитонимски корпус.

У разговорима су споменуте следеће лековите биљке: *мишевина* (варијанте: *мишичина*, *мишићина*, *мишећина*, лат. *Stellaria media*); *лишајевица* (лат. *Hieracium pilosella*); *кантарион* (варијанте: *картавијор*, *катарион*, лат. *Hypericum perforatum*) и под другим називом – *смицаљће*; *подубица* (варијанте: *подубице*, *подугица*, лат. *Teucrium chamaedrys*); *нана* (лат. *Mentha piperita*); *мајчина душица* (лат. *Thymus serpyllum*); *жалфија* (лат. *Salvia officinalis*); *невен* (лат. *Calendula officinalis*); *бели слез* (лат. *Althaea officinalis*); *црни слез* (лат. *Malva silvestris*); *селин* (лат. *Levisticum officinale*); *пелин* (лат. *Artemisia absinthium*); *седеф* (лат. *Ruta graveolens*); *копитњак* (лат. *Asarum europaeum*); *ивина трава* (лат. *Teucrium montanum*); *ива врба* (лат. *Salix caprea*); *враниловка* (лат. *Origanum vulgare*); *видовка* (лат. *Anagallis arvensis*); *подбел* (варијанта: *подбељ*, лат. *Tussilago farfara*); *хајдучка трава* (лат. *Achillea millefolium*); *камилица* (лат. *Matricaria chamomilla*); *вратика* (лат. *Tanacetum vulgare*); *страшљивка* (лат. *Asplenium ceterach*); *кичица* (варијанта: *китчица*, лат. *Centaureium umbellatum*).⁴

Инвентар лековитог биља садржи и фитониме који нису регистровани ни у једном од два поменута речника, нпр. *мачји језик* (у Симоновићевом речнику регистроване су биљке које у свом називу имају атрибут 'мачји', али ниједна од њих није мачји језик), *тиквин цвет*; *спуркатњача*; *лизбиље*;

3 Наведени речник лековитих биљака полупрофесионалних биљара сачињен је од биљака за које постоје наративи.

4 У Речнику тимчког говора Љубише Рајковића Кожељца (2014) од наведених биљака регистроване су *лишајевица*, *подубица*, *мајчина душица*, *слез*, *селен*, *копитњак*, *враниловка*, *видовка*, *хајдучка трава*, *смицаљка*, *камилица*, *вратика*, *страшљивка*.

тодовка; *добродовка*. Постоји могућност да су називи поменутих биљака уско локални, или да се одговарајуће биљке у лековите сврхе користе само у истраживаним селима.⁵

Осим назива биљака, у разговорима се најчешће помињу њихов изглед и морфолошки састав, укус припремљених чајева, начин на које се лековито биље припрема и употребљава, као и болести, односно тегобе, за које се ове лековите биљке користе.

3. Изглед и морфологија лековитог биља

Неизоставни део нарације о лековитом биљу је описивање њиховог изгледа. Истраживање употребе лековитог биља, као и њихово место у традицијској култури, фитотерапија, изискује од истраживача специјална знања, тако да је логично што у комплетном корпусу изостају истраживачка питања о изгледу, димензијама и морфологији биљака, већ неке од ових детаља саговорник спонтано наводи у нарацији. Тако, нпр. у транскрипту разговора са саговорницом из Горњег Зунича (3), без обзира на велики број поменутих лековитих биљака, ни за једну није наведен изглед, нити морфолошки састав.

Лингвистичка транскрипција теренских аудио-снимака на тему лековитог биља има своја ограничења – у разговору добијени наративи осим конкретних података, као што су називи лековитих биљака, место на којем конкретне биљке расту или времена кад се оне беру, садржи и „метаподатке“ који подразумевају упућивање на биљку, или описивање њеног изгледа и морфолошког састава невербалним средствима – углавном гестом.⁶ Аудио-снимањем ови „метаподаци“ остају невидљиви, а с обзиром на то да истраживачи не транскрибују разговоре одмах након снимања, „метаподаци“ могу заувек остати изгубљени, а лековите биљке постати апстрактни појмови.⁷

⁵ Речник Љ. Рајковића Кожељца (2014) доноси разрешења за неке од наведених биљака, које нису регистроване у Симоновићевом Ботаничком речнику: *мишевина* је наведена као *мишјакиња* (варијанта *мишакиња*, лат. *Anagallis arvensis*) и *добродовка* (као варијанта обичнијем *добричица*, лат. *Glechoma hederacea*). Тимочки речник Јакше Динића (2008) за исти фитоним *добродовка* даје значење 'самобаж' (лат. *Glechoma hederacea*); а региструје и фитоним *тодовка* 'ђурђин' (лат. *Dahlia variabilis*).

⁶ Видео-записи теренских разговора, посебно током разговора о старим занатима, поступцима израде предмета, ритуалима, постају стандард у савременим теренским истраживањима. За лингвистичка истраживања је од посебне важности повезивање конкретне радње и вербализације те радње. Укључивањем анализе видео-записа у научне студије ствара се платформа за дискусију и о начинима транскрипције видео-записа, за које у српској академској заједници још увек не постоји стандард (у англосаксонској академској заједници постоје различити стандарди за транскрипцију видео-записа, који се могу узети као модел који се може прилагођавати конкретним потребама истраживача и њихових научних анализа).

⁷ Транскрипција „метаподатака“ којима се исказују саговорникова осећања – углавном плач и смех – је нешто једноставнија с обзиром на то да су у питању гласовне манифестације осећања. Они се могу на неки начин означити у транскрипту, а у анализи транскрипта се може

3.1. Анализа теренских аудио-записа разговора на тему лековитог биља

Описивање изгледа лековитих биљака поменутих у разговорима забележених аудио-снимачима углавном се заснива на указивању на боју биљке или неког њеног дела.

У примеру 1.1. наводи се боја лековите биљке. Иако у примеру није речено претпоставља се да је реч о цвету:

1.1. Па, пане пре неколко године, ево овде између нас и Ратка до потокав, че бере ону жуту траву, што је мишевина.

На цвет као део биљке упућује глаголом цавти. Уз глагол се у примерима 1.2. и 4.1. изражава и боја:

1.2. (А кажите ми, та трава што сте рекли, то је лишајевица?) Аха. Та је трава лишајевица, она жута цавти (Аха!) и кад га прекинеш оно ко млекце има.

4.1. Па има вратика трава, жута цавти, тој да се врати.

1.3. (А подубице?) Подубица, то је за желудац (А за желудац!) Оно исто ко оној цавти, само оно ситна травичката. Овој у Тимок. А тој што то подубичката [о]на ситна, оволка.

Деиктичким упућивањем показном заменицом оној на неку биљку која се налази у непосредном окружењу, а коју истраживач може видети у тренутку разговора, истиче се сличност са цветом биљке подубица о којој саговорник говори.⁸ Чињеница је да без упућености у конкретан контекст и прилике истраживања, овакви детаљи остају непознати, а сам разговор нетранспарентан.

Осим боје цвета биљке, у примеру 1.3. истакнута је и величина биљке – само оно ситна травичката [...]. А тој што то подубичката [о]на ситна, оволка. С обзиром на то да за овај разговор не постоји видео-запис, не може се са сигурношћу рећи да ли се величина односи на целу биљку, или на њен цвет. Посебно недоумицу уноси показна заменица оволка, која недвосмислено сугерише на то да је саговорница или показала руком о којој величини се ради, или показала неку другу биљку (или неки објекат) истих димензија, као подубица о којој говори. У примеру 1.2. такође је, осим боје биљке (или њеног цвета), поменуто постојање течности унутар биљке и кад га прекинеш оно ко млекце има, а поређење са млеком указује на то да је течност беле боје.

описати и објаснити поступак означавања (уп. нпр. Ћирковић 2004: 97–98). Најсложенији задатак за истраживача јесте транскрипција оних делова разговора о традицијској култури у којима се описују занатске радње, поступак израде предмета, наводе термини везани за конкретан занат и сл. (уп. нпр. Ћирковић 2005: 214).

⁸ Употребом показних просторних заменица овде и ту у наравици о традиционалној медицини и перцепцији болести упућује се на оболела места. Овим заменицама вербализован је гестовни код (Ћирковић 2008: 159).

3.2. Анализа теренских видео-записа разговора на тему лековитог биља

Видео-записи разговора омогућавају лакши приступ истраживањима лековитог биља. Међутим, како саговорници углавном нису унапред припремљени за ову тему разговора, може се десити да истраживачу не могу да покажу свеже лековите биљке, или већ припремљене за употребу. Такође, с обзиром на то да саговорници нису професионални биљари, у наразији изостају научни термини за делове биљке, те се у описивању изгледа биљке, навођењу њених делова користи невербални комуникативни код, или се у именовану делова биљке користе локални термини.

Транскрипција видео-записа разговора је знатно сложенија од транскрипције аудио-записа, јер осим лингвистичких елемената разговора, садржи и елементе невербалне комуникације. У питању су мултимодални транскрипти, који осим интересовања за писану реч рефлектују и интересовање за слике и визуелне ефекте (Norris 2002: 106). Уобичајени систем за транскрипцију који се примењује и за транскрипцију невербалне комуникације је HIAT 2 (Ehlich 1993). За потребе ове студије, која укључује и анализу невербалне комуникације, биће примењена допуњена верзија антрополошко-лингвистичке транскрипције. Елементи невербалне комуникације ће у транскриптима бити наведени дескриптивном методом, маркирани у транскрипту угластим заградама.⁹

Видео-записи указују на то да је у разговорима о лековитом биљу најчешће у употреби гест као форма невербалне комуникације. Гестови укључују, с једне стране, показивање биљке о којој се говори, али се и покретима целим рукама и шакама описује величина целе биљке/ цвета/ цветова, и облик цвета, с друге стране. Како се гест користи симултано са говором, при чему гест прати деиктике ово, овако/ овак, оно, толко, такво, ова врста геста назива деиктичким гестом. Деиктички гест се састоји од покрета којима се нешто наговештава или показује (Louwerse–Bangerter 2005: 1332), а конверзација лицем у лице подразумева употребу различитих врста деиктичких гестова (Kobsa et al. 1986: 356).¹⁰

⁹ Лингвисти дискутују о варијабилности транскрипата као о резултату селективног процеса приказивања, истицања посебних детаља за специфичне реципијент-оријентисане анализе и јавна приказивања (Mondada 2007: 819). Често се поставља питање граница транскрипта, односно које „димензије“ треба да има транскрипт да би с једне стране био читљив и разумљив, а да не оптерећује читаоца, с друге (Ћирковић 2007: 464). Чини се веома сличним сет питања о транскрипцији видео-записа – које елементе видео-записа нужно треба транскрибовати, који елементи ометају „читљивост“ транскрипта, које су границе и „димензије“ транскрипта?

¹⁰ Почетком 20. века, у духу науке тог времена, Сима Тројановић је истакао: „Споразумевање без речи и сад је интегрални састојак не само примитивних него и културних народа. Ма како да је овај начин прост, ипак се тако кочоперно одржава да нигде није узмакао артикулисаном говору него га нераздвојиво прати и допуњује. Свако, и најпросвећенији, кад се разговара, тако рећи, још и оком одиграва сваку изречену мисао, а кад се о нечем споразумева још више раде и мимика и гестови“ (Тројановић 1935: 5).

Разговор вођен у Доњој Каменици (2) одвија се на отвореном, у дворишту куће. Саговорница има неколико сасушених букета лековитих биљака, које чува у пластичној кеси и показује редом истраживачу.

2.1. Е, ово ти је подубица [вади из кесе букетић неког биља и враћа га]. Виш, она ситна. То је подубичка, другите нема. Еве, жалфија исто. Овде има [вади из кесе и показује] (Је л жалфију зовете жалфија?) Да, жалфија.

Пример 2.1. показује да саговорница има сасушене букете биљака подубице и жалфије. Гесту претходи именоване биљке исказима ово ти је подубица / еве, жалфија исто, у којима се деиктичким речима ово и ево вербализује гест показивања конкретних биљака. Пример 2.1. у реалном времену долази након примера 1.3. У оба наведена примера говори се о биљци подубици, с тим да се у примеру 1.3. само говори о њој, саговорница је описује, док је у примеру 2.1. истраживачу показан букет сасушене подубице. У делу примера 2.1. виш, она ситна саговорница „подсећа“ истраживача на величину биљке (која је описана и у примеру 1.3.), док се глаголом виш вербализује промена од дескрипције ка илустрацији конкретном биљком.

Разговор вођен у Трговишту, са саговорницом из Балинца (5), одвија се у другачијим околностима. Истраживач и саговорница су у затвореном простору, у кући саговорнице. С обзиром на то да је у потпуности неприпремљена за разговор о лековитим биљкама, саговорница нема (или не нуди) примерке биљака којима би илустровала разговор о њима. У описивању лековитих биљака она користи гест да би указала на величину целе биљке, величину цвета/ цветова и њихов облик. Гестови које користи саговорница укључују покрете целим рукама, али и шакама.

У примерима 5.2. – 5.4. описане су лековите биљке *кочица* (5.2.), *мишећина* (5.3.)¹¹ и *подубица* (5.4.), док је у примеру 5.1. описана неименована лековита биљка.

5.1. А има разни, разне траве, које су лековите. Има и овој лековито што жуто цавти, овако колко високо [показује руком, отвореном шаком висину траве, око 20–30цм у односу на површину стола за којим седи], али едно не за вајду што то ситно цавти и што жлто ситно цавти оно не вреди. А што то крупни цветови [показује руком, прави круг палцем и кажипрстом], оно, то је за лек тај трава.

5.2. Тега има јена друга, кочица, кочица се зове, травата, да је за лек и она. Црвено цавти, али ја сам си озгор отишла, сџ да л расту те травће, да л не [...]. Иста и она тека оволко расте [показује руком, тј. отвореном шаком висину траве, око 20–30цм у односу на површину стола за којим седи] и на вр горе се расцвти овак [показује прстима једне руке, палцем и кажипрстом, прави отворени круг прстима], о, округлице тиче овак.

¹¹ Овде је наведен назив биљке *мишећина* који саговорница користи, а корелира са називима *мишевина*/ *мишичина* / *мишићина* који се користе у другим разговорима из корпуса.

Ситно цавти али као овак, на округло [шака остаје у положају отвореног круга све време док показује какав је, величину и облик «цвета» траве коју описује]. А, а ситно цавти. Розно цавти.

5.3. И оној, (покушава да се сети) мишећина јено се зове. Бела трав, бела трава, овак [показује обема рукама, тј. шакама, прави круг палцем и кажипрстом обе шаке, указује на величину цвета], ко, оволко цавти колце (?) (мхм). Повише се нарађа на бусара [раздваја шаке, показује отприлике колики је бусен траве коју описује, враћа шаке у положај којим показује величину цвета], овако, толки, толко му то горе, мишићина се зове.

5.4. А, и подубица ... Она, оволко расте [показује висину биљке, обема рукама/ шакама – једна шака отворена, окренута нагоре, налази се у висину површине стола за којим седи. Друга шака такође отворена, окренута надолу, и на висини је од око 20цм од отворене шаке], а ра-, рацавти се такво црвенко [не помера положај руку за све време приче о биљци]. То ј подубица.

На висину неименоване биљке и кичице се у примерима 5.1. и 5.2. указује покретом руке, односно отворене шаке у односу на површину стола за којим седе саговорница и истраживач. На основу видео-снимка, по слободној процени, указује се на висину од 20–30 цм. Гест је праћен деиктичким речима овако и тека оволко, употребљеним у конструкцијама *овако колко високо* (5.1.) и *тека оволко расте* (5.2.). Висина биљке подубице у примеру 5.4. се показује на нешто другачији начин – сто за којим седи саговорница је и у овом примеру маркер у односу на који се показује висина, с тим што се у овом примеру користе обе руке, тј. отворене шаке – једна шака је у нивоу стола, окренута на горе, док је друга шака на претпостављеној висини биљке, окренута на доле ка отвореној шаци. И у овом примеру се на основу видео-снимка претпоставља да је реч о висини од 20-ак сантиметара.

Глаголима *цавти* / *расцети* / *рацавти* се истиче се да поменуће биљке имају и цвет, али се цвет као морфолошка карактеристика биљке наводи само у примеру 5.1. *А што то крупни цветови, оно, то је за лек тај трава.* Осим самог глагола који указује на цвет, и положај дела биљке о ком се говори сугерише да је реч о цвету: *и на вр горе се расцети овак* (5.2.), *овако, толки, толко му то горе, мишићина се зове* (5.3.).

Боја је наведена уз глагол: *жуто цавти* (5.1.), *црвено цавти* / *розно цавти* (5.2.), *рацавти се такво црвенко* (5.4.). У примеру 5.3. *Бела трав, бела трава, овак*, иако боја описује целу биљку (слично као у примеру 1.1), претпоставља се да је реч о боји цвета.

Осим боје цвета, у примерима се скреће пажња и на његову величину и облик¹² (мада ове две карактеристике нису посебно наведене), и том

12 Облик и величина цвета су важне карактеристике биљке, јер се на основу њих препознаје

приликом се поново користи гест, који је праћен деиктичким речима – *овак, као овак, оволко, толки, толко*. За гестикулацију се користе углавном палац и кажипрст којима се формира круг – отворени или затворени, у зависности од величине цвета. У примеру 5.1. палцем и кажипрстом саговорница прави затворени круг, и гест прати објашњење да је реч о крупним цветовима: *А што то крупни цветови оно, то је за лек тај трава*. Отвореним кругом формираним палцем и кажипрстом, који сугерише на величину и облик цвета у примеру 5.2., саговорница карактерише цвет као ситан и округло: *и на вр горе се расцвти овак, о, округлице тиче овак. Ситно цавти али као овак, на округло. А, а ситно цавти. Розно цавти*. У примеру 5.3. величина која се показује није вербализована, односно, саговорница не процењује да ли је реч о великом или малом (ситном) округлом цвету: *ко, оволко цавти колце*.

Само у једном примеру (5.3.) постоји податак о томе да биљка о којој се говори (*мишићина*) расте у групи, тј. у бусену. Гестом се указује на величину бусена – саговорница користи обе шаке, раздвојене, њима формира отворени круг, док се за описивање величине цвета користе палац и кажипрст обе шаке и њима се формира затворени круг. У другим примерима се ни не наговештава да ли биљка о којој се говори расте као јединична биљка или у бусену.

Осим назива лековитих биљака, неизоставан елемент нарације је њихова физичка дескрипција, углавном изглед и морфолошки састав биљке. Научна таксономија морфолошког састава лековитих биљака није део нарације, а на цвет, као најистакнутији део биљке, упућује се најчешће глаголом *цавти, расцвти, рацавти се*. Уз глагол се најчешће користи придев или прилог са значењем боје – *жута цавти, црвено цавти, розно цавти, рацавти се црвенко*. У описивању изгледа лековите биљке често се упућује и на величину целе биљке, или величину и облик цвета, и за ову карактеристику се користе језичка средства – *оно ситна травичката, подубичката на ситна, оволка, ситно цавти*. Међутим, за описивање величине биљке или њеног цвета чешће се користи гест него што се користе језичка средства – чини се да је гест употребљен у ове сврхе илустративније и прецизније средство комуникације него што су то језичка средства. У питању је деиктички гест, који се користи симултано са говором, при чему гест прати деиктичке речи (*ово, овако/ овак, оно, толко, такво*). Гест остаје невидљив без употребе видео-камере у бележењу разговора, а транскрипт садржи велики број деиктичких речи (углавном показних заменица) којима се маркира употреба геста, али се без визуелне презентације не може декодирати њихово значење (нпр. *овако, толки, толко му то горе*). Видео-записи разговора указују да се за гестикулацију користе руке, шаке, прсти, а облици који се формирају овим

да ли је биљка лековита или не: *али едно не за вајду што то ситно цавти и што жљто ситно цавти оно не вреди. А што то крупни цветови, оно, то је за лек тај трава* (5.1.).

деловима тела симулирају облике и величину биљке и цвета. С обзиром на значајно место геста као невербалног елемента нарације, можда би било могуће на основу обимнијег теренског корпуса начинити и инвентар гестова којима се упућује на изглед биљака, али и на друге њихове карактеристике.

Елицитирање спонтане нарације и избегавање потпитања током разговора има за последицу изостанак важних података о лековитим биљкама: места на којима лековита биљка расте, услови у којима расте, који делови биљке се користе, услови чувања, припрема за употребу и слично, па се оваква 'отворена' теренска методологија, без обзира на видео-документацију, може сматрати недовољном за систематска истраживања лековитих биљака у традицијској култури.

4. Закључна разматрања

Корпус садржи 30 лековитих биљака, од којих је највећи број регистрован у референтном *Ботаничком речнику имена биљака* Драгутина Симоновића (1959). Инвентар најфреквентнијих лековитих биљака у „тимочком“ корпусу се донекле поклапа са избором лековитих биљака забележених у разговорима са биљарима у тимочким насељима 2013. године. Међутим, неколико назива лековитих биљака није укључено ни у дијалекатске речнике локалних тимочких говора.

Спонтано познавање лековитих биљака у селима у околини Књажевца показује да су у питању исте биљке, добро познате на читавој територији Србије по својим лековитим својствима (лишајевица, кантарион, подубица, нана, мајчина душица, жалфија, невен, бели слез, црни слез, селен, пелин, рута, копитњак, ивина трава, врба, враниловка, видовка, подбел, хајдучка трава, камилица, вратић, златна папрат, кичица, добричица), без обзира на њихове различите локалне називе у селима околине Књажевца. Ипак, неке од биљака чија су лековита својства поменули саговорници остале су неиндентификоване у ботаничком смислу, па би се њихова етнофармаколошка својства могла накнадно истраживати.

Разговори о лековитим биљкама и њиховом месту у традицијској култури скрећу пажњу на важне теме хуманистичких наука – улога лековитих биљака у традиционалном лечењу и знања о лековитим биљкама која се временом стичу, али и губе под утицајем савремене фармације, којима се указује на потребу институционалне заштите ове врсте знања. С обзиром на то да се лековите биљке користе за лечење или третман болести (или тегоба), разговори о лековитим биљкама скрећу пажњу и на традиционални приступ болестима – шта се сматра болешћу, на који начин се она лечи и ко су особе које имају знања и вештине у лечењу.

ЛИТЕРАТУРА

- Динић 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Рајковић 2014: Љ. Рајковић Кожељац, *Речник тимочког говора*, Неготин: Књижевно-издавачко друштво „Лексика“.
- Сикимић 2014: Б. Сикимић, Како разговарати о биљкама?, у: З. Карановић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике II*, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду: 113–124.
- Сикимић 2014а: Б. Сикимић, Антрополошко-лингвистички речник лековитог биља: Књажевац и околина, у: З. Карановић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике II*, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду: 125–143.
- Симоновић 1959: Д. Симоновић, *Ботанички речник имена биљака*, Београд: Издавачка установа САНУ.
- Тројановић 1935: С. Тројановић, *Психофизичко изражавање српског народа поглавито без речи*, Београд: Српска краљевска академија.
- Ћирковић 2004: С. Ћирковић, Мек љеб ко суњур да једеш, *Избегличко Косово* (Б. Сикимић, ур.). *Лицеум* 8, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ у Крагујевцу, Универзитет у Крагујевцу: 85–108.
- Ћирковић 2005: С. Ћирковић, Перцептивна димензија грнчарске терминологије: Веселин Герић, последњи грнчар из Штрпца, *Живот у енклави* (Б. Сикимић, ур.). *Лицеум* 9, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ у Крагујевцу, Универзитет у Крагујевцу: 193–220.
- Ћирковић 2007: С. Ћирковић, Традиционална култура Влаха североисточне Србије: могућности секундарне анализе теренске грађе, у: В. Становичић (ур.), *Положај националних мањина у Србији*, Београд: Српска академија наука и уметности: 447–480.
- *
- Ćirković 2008: S. Ćirković, Stvarnost kosovske enklave: autopercepcija tradicionalnog lečenja, у: S. Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Kruševac: Баштиник: 147–181.
- Ehlich 1993: K. Ehlich, HIAT – A Transcription System for Discourse Data, in: J. A. Edwards, M. D. Lampert (eds.), *Talking Data: Transcription and Coding in Discourse Research*, New York and London: Psychology Press: 123–148.
- Kobsa et al. 1986: A. Kobsa, J. Allgayer, C. Reddig, N. Reithinger, D. Schmauks, K. Harbusch, W. Wahlster: Combining Deictic Gestures and Natural Language for Referent Identification, *COLING '86 Proceedings of the 11th conference on Computational Linguistics*: 356–361.
- Louwerse–Bangerter 2005: M. M. Louwerse, A. Bangerter, Focusing attention with deictic gestures and linguistic expressions, in: B. G. Bara, L. Barsalou, M. Mucciarelli (eds.), *The Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Stresa: Erlbaum: 1331–1336.
- Mondada 2007: L. Mondada, Commentary: transcript variations and the indexicality of transcribing practices, *Discourse Studies*, 9(6): 809–821.
- Norris 2002: S. Norris: The implication of visual research for discourse analysis: transcription beyond language, *Visual Communication*, 1(1): 97–121.

Svetlana M. Ćirković

MEDICINAL PLANTS AS AN ELEMENT OF TRADITIONAL CULTURE IN THE VICINITY OF KNJAŽEVAC

Summary

An inventory of medicinal herbs is established on the basis of field video and audio recordings created during 2015 and 2016 in settlements close to Knjaževac. The inventory reflects interlocutors' dealing with medicinal herbs. This inventory is compared with the corresponding terms in the referent botanical dictionary of Dragutin Simonović, as well as in the corresponding dialect dictionaries of the Timok speeches of Jakša Dinić and Ljubiša Rajković. The phytonyms which are not registered in these dictionaries are particularly highlighted (e.g. *spurkatnjača*, *lizbilje*, *tikvin cvet*, *mačji jezik*).

Talking about medicinal plants and their place in traditional culture draw attention to important topics of humanities – the role of medicinal herbs in traditional healing and knowledge of medicinal plants that are acquired over time, but also lost under the influence of modern drugs, which points to the need for institutional protection of this type of knowledge. Since medicinal plants are used for the healing or treatment of disease (or distress), talk about medicinal plants draws attention to the traditional approach to diseases – what is considered a disease, how it is treated, and who are people with knowledge and skills in healing.